

Olendzki, Krzysztof / Kąkolewski, Igor

Strefa południka 20: Mit czy rzeczywistość? Wokół problematyki badań porównawczych Mariana Małowista nad historią Europy Środkowowschodniej

Przegląd Historyczny 81/1-2, 301-311

1990

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

IGOR KĄKOLEWSKI
KRZYSZTOF OLENDZKI

Strefa południka 20: Mit czy rzeczywistość?
Wokół problematyki badań porównawczych Mariana Małowista
nad historią Europy Środkowowschodniej

„Po roku 1945 o Europie Środkowowschodniej nikt nie mówił: dzieliła los Ninywy i Tyru” — otwierał dyskusję w 1987 roku na łamach paryskich „Zeszytów Literackich” T. G. Asch esejem „Czy Europa Środkowa istnieje?”. Opowiadając się za użytecznością tego terminu, który „przypomina o losie co najmniej kilku narodów Europy”¹, autor głosił narodziny nowej Europy Środkowowschodniej rozumianej nie jako region geograficzny, jak np. Ameryka Środkowa, ani też dziewiętnasto- i dwudziestowieczny mit historyczny, który wyszedł spod pióra P. de la Garde, czy F. Naumana, w postaci niemieckiej *Mittleuropa*. Nowa Europa Środkowowschodnia jawiąca się w twórczości Cz. Miłosza, M. Kundery, V. Havela, J. Brodskiego, T. Venclovy, czy M. Eliade², „nie jest państwem — jak twierdził Kundera — lecz kulturą, losem”³ ukształtowanym tyleż przez polską „Solidarność”, co cierpiących w ciszy terażniejszych Rumunów. Lecz obok tej Europy Środka, będącej „królestwem ducha” wygnańców — intelektualistów, nawiązujących do dawnej koncepcji Palacky’ego i Masaryka Europy Środkowowschodniej rodziny małych narodów — od początku lat osiemdziesiątych odżywa i rekonstruuje się idea niemieckiej *Mittleuropa*. Trwa zażarta dyskusja nad jej aktualnością w wydawnictwie SPD „Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte”, z drugiej zaś strony w związanym z partiami Unii „Rheinischer Merkur”. Podobnie w Austrii ÖVP i jej miesięcznik „Wiener Journal” zainspirował debatę poświęconą Europie Środkowowschodniej, zaś lewicowo alternatywny krąg osób skupionych wokół sławisty M. Pollacka zorganizował w 1986 r. sympozjum pt. „Heimat Mittleuropa”⁴.

Podstawowym celem naszego artykułu jest przypomnienie prac kilku wybitnych badaczy dziejów społecznych i gospodarczych, ich metod, założeń i poglądów na genezę Europy Środkowowschodniej jako autonomicznej strefy historycznej.

Problem czy Europa Środkowowschodnia istnieje jako odrębna strefa Starego Kontynentu ma co najmniej dziewiętnastowieczne korzenie, zarówno w publicysty-

¹ T. G. Asch, *Czy Europa Środkowa istnieje*, „Zeszyty Literackie” t. XVII, 1986, s. 25 nn.

² Por. teksty zamieszczone w dziale „Europa Środka” w paryskich „Zeszytach Literackich” w latach 1985—1987.

³ Cyt. za B. Toruńczyk, *O królach i duchach z opowieści wschodnioeuropejskich*, „Zeszyty Literackie” t. XX, 1987, s. 32.

⁴ Por. omówienie dyskusji u A. Wolff-Powęskiej, *Mittleuropa — ziemia obiecana*, „Przegląd Zachodni” t. XLIV, 1988, s. 1—25 oraz artykuł J. Pajewskiego, *Mit: Mittleuropa, idea, ideologia, legenda?* tamże, s. 25—33.

ce, jak i w nauce historycznej. Wydaje się, że można mówić generalnie o czterech próbach wyodrębnienia specyfiki cywilizacyjnej tego regionu *à travers les siècles*:

1. Jako strefy ethnohistorycznej z dominującym substratem słowiańskim⁵ kształtowanym w trakcie wieków przez spotykające się na tych terenach fale kulturowe: łacińsko-zachodnią, w głównej mierze niemiecką (*Kulturzufälle*)⁶ oraz azjatycko-wschodnią;

2. Jako strefy geopolitycznej; wymienić tutaj trzeba wspomniane już niemieckie dziewiętnasto- i dwudziestowieczne koncepcje *Mittleuropa* i *Zwischeneuropa* oraz ideę Masaryka — Europy Środkowowschodniej małych narodów lekceważących etniczne linie podziałów na rzecz wspólnoty politycznych interesów⁷, ukształtowanych przez podobne losy historyczne;

3. Jako nowej strefy cywilizacyjnej; naszkicowanej na początku koncepcji, uciekającej się współcześnie na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych; jej charakterystyczną cechą jest programowy ahistorycyzm, z odrzuceniem wszelkich mitów historycznych, które sztucznie tworzyłyby genezę tej strefy; akcent pada tutaj nie tyle na historyczne tło, co na wspólnotę kulturową narodów środkowo-europejskich; jej autorzy wyraźnie manifestują perspektywę przyszłości: chęć wyrwania się spod dyktatu historii i zaprowadzenia nowego powszechnoeuropejskiego ładu w tej części kontynentu;

4. Jako strefy geograficzno-historycznej; przykładowo wymienimy jedną z pierwszych w historii porównawczej prób wyjaśnienia genezy wczesnonowożytnej Europy Środkowowschodniej jako autonomicznej strefy gospodarczej, która wyszła spod pióra prof. Mariana Małowista i jego uczniów w ostatnim dwudziestolecu;⁸ natomiast z zakresu historii struktur społeczno-politycznych należy wspomnieć o wydanej w Paryżu w połowie lat osiemdziesiątych rozprawie węgierskiego mediewisty J. Szúcsa⁹, ucznia I. Bibo¹⁰.

Jak zatem widać, od przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych problematyka środkowo-europejska zaczyna zdobywać w historiografii porównawczej coraz ważniejsze miejsce. Jest to zapewne wyrazem m.in. odradzających się poszukiwań tożsamości historyczno-politycznej elit intelektualnych tego regionu. Należy przy-

⁵ Por. J. Kłoczowski, *Europa słowiańska w XIV—XV w.*, Warszawa 1984.

⁶ Por. przykłady u W. Wippermana, *Der Deutsche Drang nach Osten*. Darmstadt 1981 oraz B. Zientara, *Z zagadnień terminologii historycznej „Drang nach Osten”*, [w:] *Spółczesność, gospodarka, kultura. Studia ofiarowane M. Małowistowi w 40-lecie pracy naukowej*, Warszawa 1974, s. 425—433.

⁷ Oprócz prac wymienionych wyżej por. omówienie A. Wolff-Powęskiej, op. cit., s. 16—19.

⁸ Por. zwłaszcza M. Małowist, *Wschód a Zachód Europy w XIII—XIV wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa 1973 oraz artykuły tegoż: *The Problem of the Inequality of Economic Development in Europe in the Later Middle Ages*, EHR t. XIX, 1966; *Problems of the Growth of the National Economy of Central Eastern Europe in Late Middle Ages*, JEEH t. III, 1974; *Continual Trends and Social Developments in Central Europe. The Baltic Countries and the Polish-Lithuanian Commonwealth*, [w:] *State and Society in Europe from the XVth to the XVIIIth Century*, wyd. J. Peleńsk i, Warszawa 1981 oraz niedrukowany referat wygłoszony na XXIII sesji Komisji Historycznej Polsko-Węgierskiej, która odbyła się w Warszawie w dniach 6—7 października 1986, pt. „Jedność i podział Europy — Średniowiecze”; por. także tegoż autora, *Croissance et regression en Europe*, Paris 1972. Należy wymienić również zbiór artykułów historyków węgierskich i polskich: *East-Central Europe in Transition from XVth to XVIIth Century*, wyd. A. Mączak, H. Samsonowicz i P. Burke, Cambridge 1985.

⁹ J. Szúcs, *Les trois Europes*, Paris 1985.

¹⁰ I. Bibo, *Misère des petits Etats d'Europe de l'Est*, Paris 1984, wybór prac dotyczących głównie XIX w. Świadomie pomijamy w tym miejscu obszerną literaturę porównawczą dotyczącą dziejów Europy Środkowowschodniej w XIX i XX w.

puszczać, że na fakt ten miał wpływ dynamiczny w latach sześćdziesiątych rozwój myśli społecznej w uniwersytetach Budapesztu, Pragi i Warszawy. Z drugiej strony wzrasta zainteresowanie historiografii Zachodu dziejami Europy Środka¹¹. Dlatego chyba warto na tym tle przypomnieć koncepcje stworzone w szkole Małowista oraz ich kontynuację. Pewna część wyników i konkluzji M. Małowista inspirowanych przez marksowską metodę analizy historycznej już została bądź właśnie jest weryfikowana przez nowsze badania i metody. Jednakże wyzwaniem dla historyków pozostaje ciągle szeroka perspektywa porównawcza, którą się posługiwali.

Zastanawiając się nad inspiracjami, które doprowadziły do powstania tez profesora Małowista, w sposób najbardziej pełny wyłożonych w pracy „Wschód a Zachód Europy”, przede wszystkim trzeba przypomnieć model regionu historyczno-gospodarczego, który stworzył F. Braudel w „Morzu Śródziemnym i świecie śródziemnomorskim w epoce Filipa II”¹². Jest to obraz autonomicznego „świata gospodarczego” (*économie monde, weltwirtschaft*), zamkniętej przestrzeni ekonomiczno-społecznej w znaczeniu *eine Welt für sich (Un monde en soi)*¹³. Obok podziałów wewnątrz spolaryzowanego regionu, Braudel szkicował obraz kontynentu europejskiego widzianego z perspektywy śródziemnomorskiej, podzielonego na cztery strefy, czy też jak sam pisał „cztery przesmyki biegnące wzdłuż południków — z których każdy związany jest silniej lub słabiej z ciepłym morzem dostarczającym bogactw”¹⁴. Przesmyki te, będące „czterema wycinkami historii” to przesmyk rosyjski, polski, niemiecki i francuski. Ich szkielet konstruuje sieć dróg handlowych, którymi przepływają towary z południa na północ i odwrotnie. Przesmyk rosyjski w XVI aż po XVII w. pozostaje jeszcze na zewnątrz mikrokosmosu ekonomiki Europy. Jego wektor biegnie wzdłuż Wołgi, zwłaszcza po podboju chanatów kazańskich (1551) i astrachańskiego (1556) i silnie wiąże Moskwę z Morzem Kaspijskim, a przez nie z Persją, z której płynie do Rosji przede wszystkim złoto i południowe korzenie. Inna macka rosyjskiego handlu zwrócona była w kierunku Konstantynopola¹⁵.

Drugi przesmyk — nazwany polskim — flankujący od zachodu rosyjski, rozciąga się wzdłuż południka 20 na przestrzeni od Bałkanów po Gdańsk. Od początku XVI w. nie jest on już zwrócony jak w średniowieczu ku Morzu Czarnemu zablokowanemu przez Osmanów po zdobyciu Kaffy (1475), Kilii i Białogrodu (1484), lecz w stronę Półwyspu Bałkańskiego. Prowadzi od Bałtyku do Dunaju i dalej aż do Stambułu. Z południa płyną nim produkty Lewantu, przede wszystkim pieprz i korzenie. Z północy zaś, tranzytem przez Rzeczpospolitą, zachodnie sukna i inne produkty rzemiosła. Strefa ta zależna była od handlu i w ogóle gospodarki Bałtyku, łączącego w XVI w. Gdańsk, „oko Rzeczpospolitej” i inne porty tego regionu z rynkami: niderlandzkim, angielskim, francuskim, portugalskim i hiszpańskim, do których dociera stąd żyto, pszenica, rozmaite towary leśne. Patrząc na ogólnoeuropejską wymianę towarów, region wzdłuż 20 południka można za Braudelem określić jako strefę tranzytową, której kluczowym terytorium pozostawało polsko-litewskie państwo Jagiellonów, traktowane jako strefa wolnej wymiany, dająca możliwość „wolnego przewozu, przy minimalnej wysokości ceł i myt”¹⁶. Pośredniczyła ona w obrocie

¹¹ Świadczy o tym m.in. fakt założenia w 1974 r. periodyku „East Central Europe” ukazującego się w Pittsburgu; por. także jedenastotomową *A History of East Central Europe*, wyd. P. F. Sugar, D. W. Treadgold, Seattle 1974.

¹² F. Braudel, *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II* t. I, Gdańsk 1976, s. 207 nn.

¹³ Tenże, *La dynamique du capitalisme*, Paris 1975.

¹⁴ F. Braudel, *Morze*, s. 209.

¹⁵ Charakterystyka przesmyku rosyjskiego tamże, s. 209—214.

¹⁶ Tamże, s. 215; charakterystyka przesmyku polskiego tamże, s. 215—222.

towarowym między Północą a Południem oraz Wschodem i Zachodem. Jej pozycję i dynamikę rozwoju, miał kształtować przede wszystkim dalekosiężny handel międzynarodowy i aktywność zachodnich kupców (*Gäste*) na rynkach lokalnych Europy Środkowo-wschodniej.

Na południe od Rzeczypospolitej, w ramach przesmyku „polskiego” wspierały go dwie podstrefy. W handlu krótkodystansowym chodziło w głównej mierze o eksport win z Moraw do Polski oraz o handel żywcem, idący zwłaszcza z Mołdawii. Wołów dostarczały również rejony hodowlane Podola, Rusi, Wołynia. Towar ten wysyłany był dalej do Niemiec, Wenecji, Anglii. Na południe za Krakowem, Lwowem, Galaczem, odbijając od niebezpiecznych z racji wojen Węgier, biegł długi szlak handlowy poprzez Bałkany do Konstantynopola. Wędrowały nim futra, skóry, bursztyn, tanie sukno polskie, lub bardziej luksusowe i droższe zachodnie oraz wyroby żelazne. W odwrotnym kierunku napływały jedwabie, korzenie, konie. Deficyt dominował w bilansie polskiego handlu w kierunku południowym. Jego obroty handlowe nie dają się porównać z wymianą w kierunku równoleżnikowym, łączącym Rzeczypospolitą z kolejnym przesmykiem, „niemieckim”, rozciągającym się między Mozą czy Renem z jednej strony, a Odrą i Wisłą z drugiej, od południa zaś obejmującym Italię, a zwłaszcza jej północną część. Niemniej znaczenie handlu skierowanego południkowo na Orient w przesmyku „polskim” tłumaczy przecież specyfikę cywilizacyjną tej strefy, odbieranej jako region zetknięcia się dwóch światów — zachodniego i orientalnego, czego swoistą syntezę odnajdujemy w postaci polskiego sarmatyzmu, lub też lokalnych kultur diaspory żydowskiej i ormiańskiej.

Przechodząc do omówienia modelu regionu historycznego w pracy M. Małowista „Wschód a Zachód Europy” już na początku trzeba wskazać podstawową różnicę z koncepcją Braudela. Tego drugiego interesuje bowiem równoleżnikowa linia podziału (środkową część tej osi stanowi masywna bariera Alp) pomiędzy Południem a Północą kontynentu europejskiego, wyraźnie czytelna w źródłach epoki. W pracy prof. Małowista — odwrotnie — podział Europy ma przebiegać południkowo między Wschodem a Zachodem. Jest rozpatrywany w głównej mierze poprzez pryzmat ponoc często powracającego na seminariach Marcelego *Handelsmana* w latach trzydziestych pytania wciąż bardzo aktualnego — o genezę zacofania Wschodu wobec Zachodu Europy; czy też bardziej ogólnie — o problematykę nierówności w rozwoju gospodarczym danych regionów geograficzno-historycznych, którą Małowist badał także na przykładach azjatyckich, afrykańskich i latynoamerykańskich. W swych pracach próbował on przedstawić w skali makro dzieje regionu Europy Środkowo-wschodniej i Południowowschodniej, głównie zaś struktur społeczno-gospodarczych istniejących na obszarach od Bałtyku po Adriatyk i Morze Czarne. Od zachodu region ten sięgał granic Świętego Cesarstwa Rzymskiego, przy czym Niemcy zostały określone jako „peryferium Europy Zachodniej”. Jego wschodni *limes* stanowił Ural.

Inaczej również niż francuski historyk, Małowist akcentował rolę handlu tranzytowego w kształtowaniu dynamiki rozwoju tego regionu. Jego zdaniem, wbrew opiniom starszej historiografii, tranzyt jedynie pobudzał rytm życia ekonomicznego nie będąc jego głównym motorem¹⁷. Natomiast zapewne pod wpływem interpretacji neomalthuzańskich wysuwanych w latach czterdziestych i pięćdziesiątych w dobie słynnej dyskusji, do której sam wniósł znaczny udział, wokół czternasto- i piętnastowiecznego kryzysu epoki Czarnej Śmierci, podkreślał fakt słabszej gęstości zaludnienia wschodniej części Europy¹⁸. Chronologicznie otworzył autor „Wschodu a Za-

¹⁷ M. Małowist, *The Problem of the Inequality*, s. 21 n.

¹⁸ Tenże, *Wschód a Zachód*, s. 19 nn.; tenże, *Problems of the Growth of the National Economy*, s. 320 nn.; por. również na temat tego regionu podobną opinię H. Samsonowicza, A. Mączaka, *Feudalism and Capitalism: A Balance*

chodu Europy” swe rozważania od naszkicowania przebiegu fazy długofalowego wzrostu ekonomiki tej połaci Europy w okresie dwunasto- i trzynastowiecznych ruchów migracyjnych — zjawiska kolonizacji wiejskiej i miejskiej na tak zwanym prawie niemieckim. Faza wzrostu, oprócz ziem ruskich spustoszonych w połowie XIII w. przez Mongołów, na rozległych terenach Europy Środkowowschodniej miała trwać od XIII do końca XV w., a nawet znaczną część XVI w. Na Bałkanach, od połowy XIV w. sukcesywnie niszczonej przez najazdy Osmanów, dopiero w drugiej połowie następnego stulecia po zakończonym dziele podboju pojawiły się szanse wzrostu gospodarczego. Punkt końcowy środkowoeuropejskiej *prosperity* stanowił schyłek XVI i pierwsza połowa XVII w. — okres, w którym w Europie Środkowowschodniej wystąpiły zjawiska załamania koniunktury, recesji gospodarczej oraz „refeudalizacji” struktur społecznych. Pokazują to dobitnie przykłady Rzeczypospolitej, Węgier, Czech i terytoriów rumuńskich oraz bałkańskich. Odmienne rzecz się miała w Rosji, która dzięki wschodniemu teatrowi ekspansji militarno-gospodarczej rozpoczęła w tym czasie budowę swej potęgi politycznej.

W tak zarysowanym rozwoju dziejów wzrostu i recesji strefy środkowowschodnioeuropejskiej wyróżniał M. Małowist dwa ważne momenty różnicujące dzieje Wschodu i Zachodu Europy. Pierwszy to kryzys strukturalny¹⁹ w XIV/XV w. w Europie Zachodniej. Drugi to epoka zapełniania luk demograficznych na Zachodzie, szesnastowiecznej „rewolucji cen” i w konsekwencji sanacji ekonomiki oraz nakręcenia wczesnonowożytnej koniunktury. W świetle tego, o czym była mowa wcześniej, wyraźnie widać z takiej perspektywy odrębność dróg rozwojowych obydwu części kontynentu, ich dyssynchronizm.

Na tym tle dziejów głównych trendów społeczno-gospodarczych, jakie objęły interesujący nas region, rysował prof. Małowist obraz jego podziału na cztery „strefy dynamicznego rozwoju”, ciągnące się równoleżnikowo²⁰, nie zwracając uwagi na ich charakter etniczny, ani przynależność polityczną, która odgrywała zdaniem autora mniejszą rolę w epoce przed wykształceniem się rynków narodowych.

I. Strefa północna, silnie zurbanizowana, obejmująca południowe wybrzeże Morza Północnego oraz basen Morza Bałtyckiego. Jej oś wytyczały szlaki komunikacyjne łączące Brugie z Nowogrodem Wielkim i z jego zapleczem handlowym w północno-zachodniej Rosji. Od XV/XVI w. rozwijał się na jej terenach handel tranzytowy głównie dzięki kupcom niderlandzkim i angielskim, wcześniej zaś — od XIII w. — dzięki Hanzeatom docierającym ze swych portowych faktorii rozsianych po wybrzeżach Morza Północnego i Bałtyku, z jednej strony do Skandynawii, z drugiej zaś kierującym się na Południe ku bogatym w kopalne kruszce Karpatom. Strefa ta

of Changes in East-Central Europe, [w:] East-Central Europe in Transition, s. 8. Autorzy traktują regiony Korony polskiej, historycznych Węgier, później tureckich posiadłości na Bałkanach, Czech, Brandenburgii, Maklemburgii wraz z Danią oraz południe Francji, Hiszpanię, Portugalie jako drugą strefę populacyjną szesnastowiecznej Europy, o gęstości zaludnienia 8 do 15 osób na km². Dla porównania pierwsza strefa, do której zaliczyć należy północno-wschodnią Francję, Niderlandy, Anglię, Włochy oraz północną Bawarię i Szwabię, długi pas terytoriów sięgający od Neapolu do Antwerpii, zamieszkiwało około 20 osób na km². Do trzeciej strefy, którą zamieszkiwały około 2 osoby na km², należy zaliczyć Norwegię, Szwecję, Finlandię, Litwę oraz Ruś.

¹⁹ W sprawie depresji gospodarczej wywołanej załamaniem się długofalowej koniunktury Małowist opowiadał się bardziej za zdaniem Kosminskiego niż Postana; por. M. Małowist, *Studia z dziejów rzemiosła w okresie kryzysu feudalizmu na Zachodzie Europy w XIV i XV wieku*, Warszawa 1954.

²⁰ M. Małowist, *Wschód a Zachód* s. 25—28 oraz *The Problem of the Inequality*, s. 19 nn.; *Problems of the Growth*, s. 328 nn.; por. także H. Samsonowicz, A. Mączak, op. cit., s. 7 nn. oraz J. Kłoczowski op. cit.

miała stać się znana w XV i XVI w. z produktów rolnych (zbóż i upraw przemysłowych, jak len czy konopie) oraz leśnych: smoły, dziegciu, wosku, potażu, drewna i futer. Jej szybki rozwój na przełomie XIV i XV w. sprzyjał kształtowaniu się silnych państw jak Prusy Krzyżackie.

II. Strefa środkowa, przejściowa, obejmująca Wielkopolskę, Mazowsze, Litwę i większą część Rusi, która wskutek produkcji rolniczej i eksportu towarów leśnych stanowiła bogate zaplecze dla strefy bałtyckiej. Jednocześnie od schyłku średniowiecza jej zachodni skrawek (Wielkopolska) wraz ze Śląskiem, Łużycami, Morawami tworzył dzięki produkcji tekstylnej swoistą industrialną podstrefę, subcentrum całego regionu nazwane przez H. Samsonowicza i A. Mączaka „małym Zachodem”²¹.

III. Strefa kruszcowa lub górską, której oś stanowiły góry kotliny czeskiej, Karpaty i Alpy Transylwańskie. Rozciągała się ona na obszarach Królestwa Czeskiego i Węgierskiego wraz ze Słowacją i Siedmiogrodem. Odnajdujemy tu zasobne złoża srebra, złota, miedzi, ołowiu, cyny, soli, eksploatowane i eksportowane do Europy Zachodniej od XIII do XIV i po przerwie również w drugiej połowie XV w. Poza tym tereny te specjalizowały się w produkcji i eksporcie bydła, skór, wosku, futer i barwników tekstylnych, np. czerwca. Strefę tę przenikała sieć dróg handlowych biegnących ze środkowych i południowych Niemiec. Podobnie jak na Północy, także i tutaj powstały w trakcie trwającej od XIII do XV w. koniunktury gospodarczej silne królestwa: Czech (XII do XIV w.) i Węgier (XIV w.). Również w tej strefie tkwił punkt ciężkości monarchii ostatnich Piastów a i później polityczne centrum państwa Jagiellonów.

IV. Strefa obejmująca zachodnią część Bałkanów, Serbię i Bośnię, która przeżywała rozkwit gospodarczy w XIV i pierwszej połowie XV w. Jej obszary stały się znane również dzięki eksportowi bogactw kruszczowych: srebra i ołowiu oraz złóż miedzi i żelaza. I tutaj zaobserwować można rozwój silnych państw — jak Bośnia (XIV w.), zwłaszcza zaś efemerycznej monarchii serbskiej Stefana Dušana (zm. 1358).

V. Strefą zajmującą mniej naszą uwagę w tym przypadku, flankującą od południowego wschodu Europę Środkowowschodnią i południową, była strefa czarnomorsko-nadkaspjska, ze starymi azjatyckimi szlakami komunikacyjnymi, której rozkwit przypadł na okres *Pax Mongolica*.

Choć we wszystkich czterech głównych strefach podstawę utrzymania większej części społeczeństwa stanowił sektor agrarny i wymiana na rynkach lokalnych, Małowist wyodrębnił je patrząc z perspektywy międzynarodowego obrotu towarów i handlu długodystansowego. Fakt dużej podaży i eksportu na Zachód produktów rolnych, leśnych oraz surowców kruszczowych przy jednocześnie rosnącym od przełomu trzynastego i czternastego wieku popycie na import towarów rzemieślniczych i luksusowych zarówno zachodnich jak i lewantyńskich²² stał się przesłanką do stworzenia obrazu wczesnonowożytnej ekonomiki środkowoeuropejskiej kojarzącej się z obszarami kolonialnymi. Modelowy obraz życia gospodarczego tej części kontynentu miały charakteryzować²³:

1. Specjalizacja gospodarki regionu środkowoeuropejskiego w uprawach monokulturowych²⁴ i wydobywaniu kruszców, wymuszająca bardziej ekstensywne oraz przy-

²¹ H. Samsonowicz, A. Mączak, op. cit., s. 18.

²² Na te tematy por. również J. Topolski, *A Model of East-Central European Continental Commerce in the XVIth and First Half of the XVIIth Century*, [w:] *East-Central Europe in Transition*, passim.

²³ Por. przede wszystkim A. Małowist, *Wschód a Zachód*, s. 373–380.

²⁴ L. Zytkowicz, *Trends of Agrarian Economy in Poland, Bohemia and Hungary from the Middle of the XVth to the Middle of the XVIIth Century*, [w:] *East-Central Europe in Transition*, s. 66 nn.

mitywne formy organizacji produkcji oparte na pańszczyźnie poddanych chłopów (*Gutswirtschaft* — na wschód od Łaby) lub pracy ludności niewolnej (*čiflik* — w osmańskiej Anatolii i Macedonii)²⁵.

2. Napływ kupców, kapitałów i technik wymiany handlowej z zachodu Europy, zwłaszcza na przełomie piętnastego i szesnastego wieku, oraz z czasem dominacja *Gäste* na rynkach wewnętrznych.

3. Poszerzenie rynku zewnętrznego, kosztem ograniczenia lokalnego obrotu pieniężno-towarowego prowadzące do pomniejszenia funkcji pieniądza, naturalizacji renty oraz powodujące niepomysłną sytuację średnich i małych miast i ich agraryzację²⁶.

4. Ograniczenie efektywnego popytu na rodzime towary miejskie wskutek ubożenia warstw chłopskich i mniej zamożnej, nader zaś licznej w tym regionie, drobnej szlachty, z korzyścią dla wielkiej własności ziemskiej.

5. Użycie przez elity feudalne znacznej części dochodów eksportowych na konsumpcję importowanych dóbr luksusowych, w niewielkim stopniu zaś na cele produkcyjne — działalność sprzyjająca petryfikacji układów ekonomicznych i społecznych.

Przedstawiony schemat recesji wczesnonowoczesnej ekonomiki Europy Środkowo-wschodniej w niektórych momentach zdeterminowany został przez marksowską metodę analizy historycznej. Dotyczy to na przykład niedoceniań przez Małowista roli konsumpcji luksusowej jako czynnika pobudzającego wzrost gospodarczy. Wymaga z pewnością jeszcze wielu uściśleń, czasem weryfikacji i przyjęcia nowych metod badawczych.

Tezy, które staraliśmy się wyżej przedstawić, stanowiły wyraźną inspirację dla koncepcji światowych stref handlowo-gospodarczych, którą przedstawił w swym dziele „*The Modern World-System*” I. Wallerstein²⁷. Postanowił on ukazać nie tylko linie dzielące rynek i gospodarkę europejską, lecz przede wszystkim światowe podziały nowożytnej ekonomiki, choć i tutaj punkt ciężkości spoczywa na europejskiej *économie monde*. Podobnie jak u Małowista i Braudela, także w pracy tego autora handel długodystansowy stanowi ważne kryterium podziału mapy społeczno-gospodarczej XVI i XVII wieku.

I strefa wyróżniona przez niego to tak zwane *core states*, do których zaliczyć trzeba Anglię, Niderlandy oraz Francję, nowożytne mocarstwa handlowe nastawione w głównej mierze na eksport towarów luksusowych i import surowców.

II strefa — bardziej może pasowałoby tu określenie grupa (gdyż pozbawiona jest w zasadzie geograficznej spójności) państw i krajów to semiperyferia, czyli obszary, które będąc w XV i XVI w. mocarstwami później spadają do rangi terytoriów, na których odbywa się jedynie handel komisowy lub tranzytowy (Portugalia, Hiszpania), bądź też ograniczają się tylko do roli bankierów potęg kolonialnych, same zaniedbując działalność handlową (np. Genua, Wenecja). Z drugiej strony do roli semiperyferiów awansują bardziej lub mniej udanie kraje słabiej rozwinięte, na przykład Szwecja (od połowy XVII w.) czy też Szkocja (po unii 1707 r.).

III grupa to tak zwane peryferia, które stanowiły zacofane fragmenty rynku światowego. Wchodzą tutaj w rachubę obszary podbitych przez Europejczyków

²⁵ M. Małowist, *Comments on the Circulation Capital in East-Central Europe*, tamże, s. 109—127.

²⁶ M. Bogucka, *The Towns of East-Central Europe from the XIVth to the XVIIth Century*, tamże, s. 97—108.

²⁷ I. Wallerstein, *The Modern World-System* t. I—II, New York 1974—1980, por. zwłaszcza t. I, rozdz. II, V i VI.

obydwu Ameryk, z drugiej zaś strony równie kolonialne obszary Europy Środkowo-wschodniej. Profil wymiany handlowej zdominowany jest tu przez import dóbr luksusowych i eksport surowców mineralnych, bądź też produktów rolniczych.

Czwartą kategorię, mniej nas w tym miejscu interesującą, tworzą obszary nazywane przez Wallersteina *external arena*, czyli tereny leżące poza europejskim systemem światowym, na przykład Rosja w XVI w. lub basen Oceanu Indyjskiego stanowiący zamknięty w sobie kosmos gospodarczy²⁸.

Lecz taki obraz, rozpatrywany wyłącznie od strony koneksji i obrotów handlowych, nie stanowi dla Wallersteina podstawowego kryterium podziału świata ekonomicznego. Światowy system kapitalistyczny kształtujący się w XVI w. polegał nie tylko na istnieniu rozwiniętych i zacofanych rynków, lecz przede wszystkim na światowym podziale pracy, który stymuluje rynek. System kapitalistyczny zakłada bowiem istnienie obok siebie różnych pod względem rozwoju czy prymitywizmu *modes of production* i *modes of organizing labor*. I tak:

— w krajach centrum (*core states*) dominuje zarówno w rolnictwie jak i w przemyśle wolna praca najemna, wsparta o rentę kapitalistyczną;

— w państwach semiperyferyjnych przeważa *share cropping system*, a więc sposób produkcji w rolnictwie oparty o rentę feudalną i o połownictwo (stosując kryterium *modes of organizing labor* południową Francję z jej *métayage* należy zaliczyć do semiperyferii): są to średniowieczne sposoby organizacji produkcji, które kontynuowane były częstokroć po XVIII w., lub dłużej; w przemyśle natomiast miasta zachowując swą silną pozycję, jaką miały u schyłku średniowiecza, zakonserwowały system rzemieślniczych monopoli cechowych, utrudniając tym samym rozwój systemu nakładczego i chałupnictwa, opartego przede wszystkim na bardziej swobodnym dopływie rezerwowej siły roboczej ze wsi;

— na peryferiach dominuje bądź niewolnictwo (Antyle, Brazylia), bądź poddaństwo, z jednej strony w hiszpańskiej Ameryce w formie *mita* oraz *encomiendas*, a z drugiej strony na wschód od Łaby *Gutswirtschaft*, czyli gospodarka folwarczno-pańszczyźniana.

Podsumowując, trzeba wskazać na podstawowe różnice pomiędzy koncepcjami stref gospodarczo-społecznych w pracach historyków, których poglądy staraliśmy się tutaj przytoczyć. O ile dla Braudela i Małowista problem regionu czy strefy historyczno-geograficznej naświetlonej od strony zachodzących w nim procesów społeczno-gospodarczych, jest jedynie pretekstem do konstrukcji subiektywnego instrumentu makroanalizy historycznej, to inaczej rzecz się ma z próbą Wallersteina. Dla niego bowiem trójstrefowy podział europejskiej *économie monde* jest jedynie wyrazem kształtującego się od przełomu piętnastego i szesnastego wieku czesnego kapitalizmu. Jego kulminacją ma być umacniający się na przełomie dziewiętnastego i dwudziestego wieku imperializm światowy, w którym walka klas społecznych zostaje zepchnięta na bardziej odległy plan, na rzecz rywalizacji poszczególnych stref ekonomicznych świata. Element ten ma wyjaśniać nie tyle oderwany fragment historii, co służyć definicji istoty kapitalizmu, a później socjalizmu²⁹. Różni go to od Małowista i Braudela, którzy przyjmowali, że zarówno świat antyczny jak i średniowieczny były podzielone na strefy ekonomiczne bardziej lub mniej wewnętrznie

²⁸ Por. na ten ostatni temat J. Kieniewicz, *Ocean Indyjski jako problem*, PH t. LXXX, 1989, z. 4.

²⁹ I. Wallerstein, op. cit. t. I, s. 127: *Free labor is the form of labor control used for skilled work in core countries whereas coerced labor is used for less skilled work in peripheral areas. The combination thereof is the essence of capitalism. When labor is everywhere free, we shall have socialism.*

spójne i zależne od siebie⁸⁰. Należy zaznaczyć przy tym, że Małowist stanowczo odrzucał pogląd traktujący centralnoeuropejski folwark jako formę przedsiębiorstwa kapitalistycznego, podobnie jak nie zgadzał się z J. Topolskim, który widział w Polsce przełomu szesnastego i siedemnastego wieku tak zwaną nową szlachtę, odpowiednik angielskiej gentry⁸¹. Natomiast Braudel pod wpływem koncepcji podziałów strefowych świata stworzonych przez geografa G. Friedmana⁸² oraz I. Wallersteina, stworzył swą własną, bardziej rozbudowaną od wallersteińskiej definicję kapitalizmu⁸³, gdy Małowist zdawał się trwać przy klasycznym marksowskim ujęciu tego problemu.

W koncepcjach Wallersteina mniejszą rolę w kształtowaniu stref odgrywają czynniki geograficzne określające model przestrzenny strefy i nadające mu cechy spójności. Tymczasem w dziele Braudela ekonomiczny świat śródziemnomorski pokrywa się dokładnie z ekologiczną strefą (*environmental zone*) basenu Morza Śródziemnego⁸⁴. Skonstruowany przez niego model regionu, odpowiadał typowi strefy geograficznej, tak zwanej spolaryzowanej, który stworzył V. de La Blanche⁸⁵. Wyznaczony został przy użyciu następujących kryteriów: uwarunkowań geograficznych związanych z ukształtowaniem przestrzennym strefy, trendów demograficznych występujących w jej granicach, historyczny rozwój i zróżnicowanie upraw rolniczych tudzież innych produktów konsumpcji oraz specyfikację sposobów i organizacji produkcji, charakterystykę wymiany pieniężno-towarowej i wreszcie zarysowanie sieci urbanizacyjnych wraz ze szlakami komunikacyjnymi tworzącymi spoiwa strefy. Podobnie jak w przypadku regionów geograficznych u Braudela, Małowista i Wallersteina granice poszczególnych stref są płynne, ekspandują lub kurczą się w czasie w zależności od zmiennych koniunktur gospodarczych i politycznych. Strefy nie posiadają ścisłych granic, lecz raczej przejściowe przestrzenie buforowe, które oddzielają je od siebie, będąc zarazem ich peryferiami. Sam tytuł dzieła prof. Małowista jest znamienne nieprecyzyjny: „Wschód a Zachód Europy”. Pomimo tego, że granice strefy są czysto wyobrażeniowe, a więc mają subiektywny charakter, wydaje się

⁸⁰ Por. F. Braudel, *La dynamique*, s. 87, 95 n., gdzie proponuje on swój własny podział siedemnastowiecznej gospodarki Europy. Por. również poglądy M. Małowista przedstawione w niedrukowanym referacie wygłoszonym na XXIII sesji Komisji Historycznej Polsko-Węgieskiej, gdzie autor posługując się kryterium stopnia zaludnienia, typem infrastruktury polityczno-kulturalnej oraz klasycznym marksowskim kryterium poziomu rozwoju sił wytwórczych wyróżniał we wczesnym średniowieczu trzy strefy: 1. Najbardziej rozwiniętą, która obejmowała Bizancjum oraz wybrzeże Morza Śródziemnego, zwłaszcza Italię oraz arabską Hiszpanię, 2. Obszary słabiej rozwinięte: Niderlandy, Lotaryngię i północną Francję, 3. Europę Wschodnią i Skandynawię.

⁸¹ Por. referat M. Małowista, j.w.

⁸² Por. omówienie koncepcji czwórdzielnego podziału współczesnej ekonomiki światowej z przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych w syntezie P. Haggetta, *Geography: A Modern Synthesis*, New York 1972, s. 273 n.

⁸³ Można ją w przeciwieństwie do klasycznego modelu szczeblowego (niewolnictwo, feudalizm, kapitalizm) oraz ujęcia Wallersteina, które Braudel nazywa modelem symultanicznym, określić jako model synchroniczny kapitalizmu. Tworzą go trzy elementy: *La vie matérielle* (czyli działania autarkiczne), *économie de marché* (działania oparte o zasadę konkurencji w ramach wymiany pieniężno-towarowej), *économie capitaliste* (opartego na zasadzie oligopolu podzielnego na światowe strefy ekonomiczne), będącej superstrukturą kapitalizmu. Por. *La dynamique*, s. 115 nn.

⁸⁴ P. Haggett, op. cit., s. 232—235.

⁸⁵ P. Claval, *Géographie humaine et économique contemporaine*, Paris 1984, s. 342 nn.; współczesna geografia antropologiczna przeciwstawia klasyczny region naturalny (*la région naturelle*), którego istnienie determinują obiektywne warunki fizyczno-geograficzne i ekologiczne, regionowi spolaryzowanemu (*la région polarisée*) kształtowaniu przez działalność człowieka, określonemu m.in. przez sieć urbanizacyjną danej strefy.

jednak, że trzeba znaleźć w ślad za geografią antropologiczną³⁶, także w warunkach historycznych miejsce dla autonomicznej strefy Europy Środkowowschodniej.

Spróbujmy zadać pytanie czy można posługiwać się kategorią spolaryzowanej strefy geograficzno-historycznej³⁷ i badać z równie dobrym wynikiem inne dziedziny historii poza dziejami społeczno-gospodarczymi. Próby takie w odniesieniu do szeroko pojętej historii kultury i historii sztuki regionu środkowoeuropejskiego zostały już podjęte³⁸. Natomiast zarówno rozważania J. Szúcsa, jak i wielotomowe wydawnictwo Sugara i Treadgolda inspirowały do podjęcia rodzimych prób komparatystycznej analizy długofalowych procesów ze sfery historii systemów politycznych i państwowych Europy Środkowo i Południowowschodniej. Nie chodzi tu jednak o klasyczny wykład z dziejów państwa i prawa, lecz wytyczenie drogi do badań nad morfologią (w rozumieniu O. Hintzego) państw i społeczeństw. Pojęcie państwa było traktowane do tej pory w historiografii jako podstawowa kategoria przestrzenna analizy procesów społecznych. Wydaje się, że badania widzianej z szerszej perspektywy spolaryzowanej strefy, powinny prowadzić do lepszego zrozumienia ewolucji przestrzenno-instytucjonalnej poszczególnych państw³⁹. W odniesieniu do historii państw Europy Środkowowschodniej postawiono do tej pory kilka ważnych problemów z zakresu porównawczej historii polityczno-ustrojowej dla epoki późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej, które wymagają być może szerszej generalizacji. Nie doczekały się one jeszcze jednoznacznego rozstrzygnięcia. Nie ma również pewności czy zostały w prawidłowy sposób postawione. Należałoby je traktować jako pytania, na które odpowiedzieć można pod warunkiem gruntownych badań nad historią co najmniej kilku krajów tego regionu (na przykład Rzeczypospolitej, krajów Korony Czeskiej czy Węgierskiej itd.).

Pierwszym z nich jest problem późniejszego niż na Zachodzie Europy wykształcenia się trwałych podziałów stanowych oraz dużej płynności barier międzystanowych w XV i XVI w.⁴⁰. Prowadzi to do pytania, czy zjawisko stanowości można traktować jako import wzorców zachodnich na rodzime struktury społeczne.

Drugim jest problem upowszechnienia się w tej strefie, według typologii O. Hintzego, systemu reprezentacji stanowej na zasadach dwuizbowego parlamentu

³⁶ J. G. Broek, J. W. Webb, *Geography of Mankind*, New York 1966. Broek biorąc pod uwagę kryteria struktury społecznej, poziomu kultury materialnej, charakterystykę językowo-etniczną oraz biologiczną populacji proponuje podział świata na cztery wielkie części — *culture realms: Occidental, Main Islandic, Indic, East Asian*. Region Zachodni dzieli na sześć podstref: rosyjską, środkowo-europejską północno-morską, śródziemnomorską, angloamerykańską i latynoamerykańską, cyt. za P. Haggett, op.cit., s. 242. Por. także dwie mapy w *Narodowym Atlasie Polski PAN*, Warszawa 1973—1978, s. 41, autorstwa J. Kondrackiego, oraz dyskusję Wąsowicza z Klimaszewskim nad problemem Polski jako naturalnej geograficznej strefy przechodniej, czy nie przechodniej, tocząca się na łamach „Czasopisma Geograficznego” w latach 1956—1964.

³⁷ Por. pracę D. Chirat, *Social Change in Peripheral Society. The Creation of Balcan Colony*, New York 1976, powstałą pod wpływem koncepcji Wallersteina.

³⁸ Por. np. J. Kłoczowski, op. cit.; J. Białostocki, *Borrowing and Originality in the East-Central European Renaissance*, [w:] *East-Central Europe in Transition*, s. 153—156.

³⁹ Por. propozycję A. Mączaka, *Rządzący i rządzi*, Warszawa 1986, część „Państwo: centrum i peryferie władzy”, zwłaszcza rozdział „Rzeczpospolita polskolitewska: zwycięstwo peryferii”, s. 1340.

⁴⁰ W odniesieniu do problematyki polskiej por. H. Samsonowicz, *Relacje międzystanowe w Polsce XV w.*, [w:] *Spółczesność Polski Średniowiecznej t. II*, pod red. S. K. Kuczyńskiego, Warszawa 1982; H. Samsonowicz, J. Wiesiołowski, *Spółczesność polskie u progu czasów nowożytnych*, [w:] *Pamiętnik XIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, Poznań 6—9 IX 1984, cz. I, s. 109—119.

(np. sejm Rzeczypospolitej) w przeciwieństwie do Zachodu kontynentu, gdzie dominował system trójkurialny (np. Stany Generalne we Francji); Rzesza Niemiecka zajmowała tu pozycję przejściową — na jej wschodnich terenach występował system zbliżony do dwuizbowego. Fenomen ten będący zapewne wynikiem odmiennego rozwoju (brak fazy rodzimego feudalizmu?) krajów Europy Środkowowschodniej w porównaniu z ewolucją państw Zachodu skłania do dokładniejszej analizy takich zjawisk jak choćby polski i węgierski parlamentaryzm szlachecki⁴¹.

Trzecim problemem jest zjawisko powstania i funkcjonowania wewnątrz poszczególnych państw tak zwanych krajów stanowych, czy też państw magnackich (np. Rzeczpospolita w okresie od XVI do XVIII w., Czechy od XV w.) opartych na więzi klientarnej a porównywalnych pod pewnymi względami z księstwami Rzeszy Niemieckiej, jako przykładów „podzielnej suwerenności” i pogłębiania się procesów decentralizacyjnych w państwach typu stanowego. Stąd być może usprawiedliwione jest doszukiwanie się genezy rodzimego feudalizmu w Europie Środkowowschodniej dopiero w epoce wczesnonowożytnej⁴².

Czwartym problemem jest kwestia cofania się procesów państwowo-twórczych i rozpadu państw federacyjno-stanowych (np. Czechy XV, XVII w., Węgry XVI w., Rzeczpospolita XVII i XVIII w.) oraz zastąpienia ich, całkowicie dopiero w XIX w., bardziej scentralizowanymi państwami typu imperialnego, jak Austria, Turcja, Rosja czy Szwecja i Prusy; przy czym pod mianem imperium rozumiemy tu systemy polityczne obejmujące rozległe, silnie powiązane ze sobą terytoria, z autonomicznym centrum, ucieleśnionym w osobie władcy i w centralnych zburokratyzowanych instytucjach⁴³. W ich istocie kryje się ekspansja militarna, dążenie do samowystarczalności gospodarczej oraz bardzo silne tendencje uporządkowania życia społecznego poprzez nakazy centrum.

Zarysowane powyżej pytania nie wyczerpują oczywiście całej problematyki związanej z historią Europy Środkowowschodniej w epoce późnego średniowiecza i wczesnonowożytnej. Pomijają wiele aspektów z zakresu historii kultury i sztuki, w których z pewnością można by znaleźć znacznie więcej cech wspólnych w obliczu cywilizacji Europy Środka. Postawione powyżej problemy wyartykułowano ze zbyt dużą dozą generalizacji. Przyszłe dokładne badania komparatystyczne zweryfikują je i postawią wiele nowych.

⁴¹ O. Hintze, *Typologie der Ständischen Verfassungen des Abendlandes*; tenże, *Staatenbildung und Verfassungsentwicklung*; tenże, *Weltgeschichtliche Bedingungen der Repräsentativverfassung*, [w:] *Staat und Verfassung, Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte*, Leipzig 1941. Na temat środkowoeuropejskiego protoparlamentyzmu, por. S. Russocki, *Zgromadzenia przedstanowe środkowej Europy. Wstępna analiza porównawcza*, CzP-H t. XXV, 1973.

⁴² Na temat porównań między Rzeczpospolitą a Rzeszą, T. Cegielski, *Das Alte Reich und die erste Teilung Polens 1768—1774*, Warszawa—Stuttgart 1988, s. 1—9; o wczesnonowożytnym feudalizmie w Rzeczypospolitej, T. Manteuffel, *Problem feudalizmu polskiego*, PH t. XLVII, 1948.

⁴³ Por. omówienie koncepcji S.M. Eisenstadta w: A. Mączak, *Rządzący*, s. 62.